

Проф. д.и.н. Щелиян Д. Щерионов*

ТЪРГОВИЯТА В КЮСТЕНДИЛ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

Основна цел на настоящото изследване е проследяване развитието на търговията, осъществявана в Кюстендил и прилежащите му територии през Възраждането. Анализът на наличния изворов материал позволява да се установи, че през проучвания период с осъществяваната тук вътрешна търговия се подпомага формирането на единен национален пазар и превръщането на нашите земи в единно икономическо цяло, докато посредством външния търговски обмен (най-вече с развитите европейски държави) се постига приобщаване на страната ни към постиженията на буржоазната цивилизация. Това налага извода, че през изследвания период именно търговията е този стопански сектор в региона, чрез който се осъществява най-голям тласък за последващото му икономическо развитие.¹

JEL: N7; N9

Ключови думи: стопанска история; история на Кюстендил през периода Възраждането

Три са основните компонента, определящи същността на икономиката ни в епохата на Възраждането – селско стопанство, занаятчийство и търговия. Макар за всяко от тези направления да са публикувани множество изследвания, все още съществуват редица дискуссионни проблеми. Различни са причините за това състояние. Сред тях определено място заема ограниченият брой проучвания на микрониво. Този тип проучвания позволява да се установят регионалните специфики на разглежданите процеси, като същевременно се определи тяхното място и роля в общото икономическо състояние на нашите земи по това време.

В този контекст цел на настоящия материал е проследяване развитието на търговията, осъществявана в Кюстендил и прилежащите му територии през изследваната епоха. Нейната реализация ще се осъществи посредством детайлно проследяване на спецификите във вътрешно- и външнотърговската дейност в региона.

Различни са факторите, въздействащи върху развитието на търговията в изследваната област: 1) увеличаване търсенето на суровини във връзка с разрастващото се занаятчийско производство; 2) нарастване на предназначенията за пазара продукция на местното селскостопанско и занаятчийско производство;

* Институт за изследване на населението и човека при БАН, shterionov@yahoo.com

¹ Prof. Shtelian D. Shterionov, DScs. TRADE IN KYUSTENDIL DURING THE REVIVAL. *Summary:* The development of the trade carried out in Kyustendil and its adjacent territories during the Revival is examined. The analysis of the available source material shows that during the studied period the domestic trade in this region supports the formation of a single national market and the transformation of Bulgaria into a single economic entity, while foreign trade (mostly with developed European countries) contributes to the integration of our country with the achievements of bourgeois civilization. This points to the conclusion that during the studied period trade is the economic sector that gives the region the greatest impetus towards its subsequent economic development. *Keywords:* economic history; history of Kyustendil during the Revival.

3) обстоятелството, че през по-голяма част от проучваната епоха Кюстендил е център на санджак, в който е концентрирано голямо количество непроизводително население със значителни потребителски възможности; 4) разположението на града на една от основните пътни артерии, свързваща западните провинции с центъра на империята; 5) промените, осъществяващи се в държавната политика по отношение на търговската дейност, и най-вече тези, регламентиращи свободния стоков обмен и пазарния либерализъм.

Всичко това стимулира развитието на **вътрешната търговия**.

През целия изследван период в града съществува непрекъснато функционираща *чаршия*, обемаща дюкяните, в които се продават произвежданите и доставяните в града стоки. Предназначението ѝ е да задоволява ежедневните потребности както на местното население и пребиваващия тук административен и войскови контингент, така и на всички пътници, транзитно преминаващи през града. Ролята на градска чаршия в Кюстендил през Възраждането основно се изпълнява от главната търговска улица, т.нар. Права улица. На тази улица, наричана от кюстендилци „дългия пазар“, са разположени повечето дюкяни и занаятчийски работилници (ДА – Кюстендил, ф. 269к, оп. 1, а.е. 51, а.е. 52; Чужди пътеписи за Балканите, 1981: Т. IV, с. 401 и сл.; Попов, 1973, с. 87 и сл., с. 95 и сл.; Захариев, 1963, с. 144 и сл.; Фърков, 1991, с. 60 и сл. и цитираната там литература; Иванова, 1999, с. 106-162; Соленкова, 2004, с. 401-414.). Още няколко градски улици имат съществено значение за развитието на местната търговия и допълват представата за кюстендилската възрожденска чаршия. Сред тях трябва да отбележим т.нар. Чаршийска улица, на която наред с редицата дюкяни и работилници се намира и покритият пазар – „Капана“. Към тази група се отнасят: основната улица на Табашката махала, от двете страни на която са подредени повечето от дюкяните на местните кожари; „Каваклийската улица“, в чийто долен край са разположени много от дюкяните на кюстендилските грънчари; „Граничката улица“, започваща от пазара за дърва и по чието продължение са разположени дюкяни най-вече за дървесни продукти. Обобщавайки информацията за кюстендилската чаршия през Възраждането, трябва да имаме предвид, че тя се отличава с няколко специфики: (1) За разлика от чаршиите на някои от възрожденските ни градове, които са средища на целокупния градски живот (икономически, политически, културен и социален), тя е преди всичко обособена стопанска зона, където се извършва и главната търговска дейност; (2) Тя не е едно локализирано, строго ограничено пространство. Въпреки че има едно основно съсредоточие – „Правата улица“, с оглед на естеството си отделни нейни елементи са стационарни в различни градски райони; (3) Тя излиза извън рамките на общоприетата представа за градска чаршия – малък пазар на дребното занаятчийско производство за местния консуматор. Тук се извършват голямо количество различни по вид търговски сделки, осигуряващи значителен оборот на парични средства.

Елемент от градската търговска мрежа е и *покритият пазар* („Капана“), където са разположени различни по своето предназначение дюкяни. Харак-

терно за кюстендилския покрит пазар е, че наред с множеството дюкяни тук се намира канцеларията на търговското управление на града и основният пазарен кантар. Местният покрит пазар се отличава от останалите идентични сгради по нашите земи и по формата си – правоъгълна трикорабна псевдобазилика, при което средният кораб е по-висок и по-широк от останалите (Фърков, 1991, с. 60 и сл.; Иванова, 1999, с. 106-162).

И ако в дюкяните на кюстендилската чаршия и покрития пазар ежедневно се търгуват наличните тук стоки, то със *седмичния пазар* се предоставя възможност на производителите от околните селища един ден в седмицата да излагат своите стоки. Пазарът се провежда всеки понеделник, основно на обособения в средата на „Правата улица“ пазарен площад. Предназначението на седмичния пазар е в града да се осигури реализация на добитата най-вече от селското население продукция, а според Г. Ангелов наред с това пристигащите в града селяни имат възможност да закупят необходимите им стоки, тъй като „в техните села дюкяни не е имало“ (Ангелов, 1902, с. 38 и сл.; Попов, 1973, с. 87 и сл.; Милушева, 2004, с. 425-434).

В Кюстендил през изследваната епоха съществуват и няколко *специализирани пазара*, където се продава само точно определен вид продукция. В западната част на града, в края на „Правата улица“ при Колушкия мост се организира пазар за дребен рогат добитък и домашни птици. В предмостовото уширение на Големия мост се обособяват два пазара – за коне и за дърва (основно за това количество, което се сваля от Краището). При триъгълния площад на Аджундар се разполага пазар за дърва за горене и дървен строителен материал, най-вече тези, които се добиват в Осогово. В източната част на града, на разклона при Стамбол капия периодично се провежда пазар за едър рогат и впрегатен добитък. В „Капана“ (покрития пазар) на „Чаршийската улица“ се намира и местният житен пазар, където се осъществяват основните сделки – на едро и на дребно, свързани предимно с регионалното зърнено производство. Неизменното съществуване на тези видове пазари в града през цялата изследвана епоха свидетелства за това, че те задоволяват напълно основните производствени и битови потребности на местното население. Същевременно тяхното видово разнообразие е точна характеристика за структурата на регионалната икономика и нейната специализация.

Друга форма на вътрешен търговски обмен – *панаирите*, също се практикува през проучваната епоха в Кюстендил и прилежащата му територия. Според изворовия материал в региона се организира един от най-големите за периода до 30-те години на XIX в. търговски панаири в империята. Докато съществува, той е едно от основните места за търговия в страната, което се слави с възможността участващите в него да получат големи печалби. Това е определящата причина тук да се стичат търговци не само от страната, но и от чужбина (Stein, 1826, p. 189; Huetz, 1828, p. 167; Akalin, 2015, p. 1638 и сл.). Липсата на информация за него в последващия период свидетелства за драстична промяна в дейността му. Състояние, свързано най-вече с наложените в Осман-

ската империя с Танзимата принципи на свободна търговия и икономически либерализъм, довели до западането на почти всички големи панаири в страната. Същевременно в Кюстендил и прилежащите му територии се провеждат и редица местни панаири. Откриването на повечето от тях се свързва с определени религиозни празници. Сред местните панаири най-съществено място в стопанския живот на града заема този, чието начало се поставя на Тодоровден. Въпросният панаир се провежда ежегодно в източната част на града, при Стамбол капия, където съществува оброчище на Св. Тодор. Освен с активната търговска дейност неговото провеждане е съпътствано с множество забавления и игри, сред които се отличава организирането на конни надбягвания до Струмския мост при с. Коняво (Фърков, 1991, с. 60 и сл.). След 40-те години на XIX в. значението на местните търговски панаири се стеснява и се ограничава приоритетно в рамките на региона. Това обстоятелство, от една страна, довежда до намаляване обема на осъществяваната тук търговия, но същевременно свежда до минимум въздействието върху тях на танзиматските промени. Това позволява на местните панаири, по подобие на повечето панаири в югозападните български земи, да съхранят до края на изследваната епоха позициите си в търговията на областта (Тонев, 2004, с. 25-36).

От разгледаните видове търговска дейност става ясно, че местната търговия през проучваната епоха е приоритетно стационарна. Независимо от това в Кюстендил и прилежащата му територия се разпространява и кърджийството – *подвижно-разносна търговия* със стоки на дребно. При този тип стопанска дейност търговецът купува за своя сметка стоката и със собствен транспорт я разнося сам или като част от търговски керван и разпродава най-вече из селата на региона и съседните области. От местата, които посещава, обикновено след продажбата на стоката търговецът купува други стоки, които пласира в селищата по обратния път или в града (РИМ Кн В, ОФ инв. № 516).

Чрез доставяните посредством подвижно-разносната търговия стоки се обогатява *асортиментът на продуктите*, обект на местната вътрешна търговия, чиито основни пера по това време са: 1) всички необходими стоки за изхранването и бита на непроизводителното градско население и на тази част от гражданите, насочили производствените си усилия в друг тип стопанска дейност; 2) потребните за селското население произведения на градската индустрия – селскостопански инвентар, разнообразни предмети на бита; 3) животни и стоки от животински произход, зърно и зърнени продукти и дърва и дървен материал, които определят спецификата на регионалната икономика.

Търговията с всеки един артикул от това богато видово разнообразие, обект на реализация в Кюстендил и прилежащите му територии през Възраждането, е строго *регламентирана основно от държавата*. Това се отнася до цените на стоките, до качеството, вида и размера на продаваната продукция, до времето за осъществяване на конкретния търговски обем, но най-вече във връзка със заплащането на изискваните за упражняването на тази дейност задължения. Основно сред тях е т.нар. бач, т.е. сумата, която трябва да заплати

всеки, внасящ в града стока, обект на търговска сделка тук (Иванов, 1906, с. 271 и сл.; Иванова, 1999, с. 106-162; Захариев, 1963, с. 89 и сл.). За целта при основните градски порти (източната – Стамбол капия, северната – Буюк капия и западната – Паланка капия) и при по-главните входно-изходни артерии на града се разполагат т.нар. баждарници – малки стражеви пунктове за събиране на тези пазарни такси. Изворовият материал свидетелства за такива на пътя за гр. Щип, при разклона за с. Слокощица, над махала Катранлия, както и на левия бряг на р. Банщица при моста на пътя за Земен. Друг вид пазарна такса е т.нар. мегданджилък. Тази такса се налага най-вече за стоките, излезли от работилниците на местните производители, и представлява процент от продажната им стойност. „Мегданджилъкът“ се събира от служители на градското търговско управление. Част от този тип фискални тежнения върху вътрешната търговия не само в Кюстендил се съхранява до 1875 г., когато със закон са премахнати вътрешните мита в Османската империя. Като цяло те оказват задържащо въздействие върху развитието на регионалния търговски обмен.

Известна представа за тенденциите в развитието на местната вътрешна търговия ни дават наличните сведения за ангажираните кюстендилци в този отрасъл на стопанството, отнасящи се до периода от средата на XIX в. до края на изследваната епоха. Съпоставката на началните и крайните данни позволява да се установи, че през този период се осъществява възходяща тенденция в броя на тази група население, чието общо нарастване е 1,41 пъти (изчисления на автора по данните, налични в ДА-Кюстендил, Ф. 269к, оп. 1, а.е. 26, 51, 103, 144; РИМ Кн В, ОФ, инв. № 287, 516). Тези параметри са доста високи не само за този отрязък от изследваната епоха.

В резултат от очертания процес към края на изследвания период с търговия се занимават 224 кюстендилци, които представляват 17,28% от цялото трудоспособно мъжко население на града. Неговата диференциация по отделни направления на този стопански отрасъл, създаваща представа за структурата на местната търговия, е отразена в табл. 1.

Таблица 1

Относителен дял на трудоспособните кюстендилци, ангажирани в отделните направления на търговията в края на изследваната епоха (%)

Видове	Бакали	Кираджии	Кръчмари/механджии	Търговци	Манифактуристи
Показател					
Относителен дял	23	2,24	40,1	9	25,66

Източник. Собствени изчисления по данните, налични в ДА-Кюстендил, Ф. 269к, оп. 1, а.е. 26, 51, 103, 144; РИМ Кн В, ОФ, инв. № 287, 516.

Анализът на представената в табл. 1 информация позволява да се установи: 1) Най-висок е относителният дял на работещите в питейните заведения и заведенията за хранене. Състоянието е логично с оглед на обстоятелството, че градът е център на голяма административна единица и кръстопът на основни за империята пътища, по които по различни причини се стича или преминава голямо количество население, за чието обслужване е необходим значителен

брой заети в тази сфера. 2) Известен паритет има на ангажираните в търговията с хранителни и манифактурни продукти. Той съответства на местните потребности от такъв тип стоки. 3) Що се отнася до дела на обособената група „търговци“, трябва да се има предвид, че в тази група регистраторът е отразил единствено кюстендилците, които са се занимавали с търговия на едро. 4) Най-нисък е относителният дял на практикуващите подвижно-разносна търговия. То е отражение на постепенно намаляващото към края на изследваната епоха значение на този тип търговия и на ангажираните с нея.

Обобщавайки направения анализ, можем да заявим, че през изследвания период усилията на по-голяма част от кюстендилци, занимаващи се с това занаятие, са насочени в областта на вътрешнотърговския обмен.

Именно местната вътрешна търговия подпомага за превръщането на изследваната област в основно звено на оформилата се през проучвания период национална търговска мрежа. Специализацията на региона в конкретни търговски направления отрежда значимата му роля при взаимното обвързване на българските земи в единния национален пазар. Процес, стимулиращ натрупването на значителен свободен капитал, част от който се инвестира не само в търговията, но и в селското стопанство и индустрията, подпомагайки по този начин по-бързото навлизане на новите по-прогресивни отношения в регионалната икономика.

Промените, осъществяващи се в регионалния вътрешнотърговски обмен, въздействат и върху развитието на **външната търговия** в Кюстендил и прилежащите му територии. Този процес се отразява нееднозначно съответно върху експорта и импорта от и в региона.

Богато е разнообразието на стоките, включени в местната *износна номенклатура*. Определящо място сред тях заемат животните и стоките от животински произход.

Износът на живи животни е основното направление в този вид търговска дейност. Най-активно от местното население се практикува търговията с дребен рогат добитък. Джелепкешанството съществува в областта още от първите векове на османското владичество, което позволява да се изградят традиции при специализацията на жителите от региона както по отношение организацията на самата дейност тук, така и във връзка с пазарите, на които се реализира стоката, пътищата, по които се транспортира и др. Изнасят се най-вече овце, но и определено количество овни, кози, агнета и ярета. Основното им предназначение е пазарът в османската столица (Опис на османотурските документи, 1993, с. 227, д. 781 - Ф. 165, а.е. 153; Документи за Българската история, 1940: Т. III, с. 63, д. 117, 29.1.1819 г.; Милушева, 2004, с. 425 и сл.; Янкова и кол., 2004: с. 293 и сл.). Същевременно оттук се изнася и едър рогат добитък – телета, волове, крави и биволи. Този тип търговия особено се активизира в годините на военни действия, а нарастването ѝ се свързва основно със задоволяване потребностите на армията. Местни животни се доставят на всички фронтове и са използвани както за теглителна сила, така и за храна

(Опис на османотурските документи, 1993, с. 601, д. 2258 - Ф. 134, а.е. 25, л. 1-2; Zeitung für Handel, 1853: 1501). В региона се търгува и с коне. Само през 1853 г. тук са закупени 1000 коня, специално предназначени за пазарите на о. Корфу (Zeitung für Handel, 1853: 1501).

Второто съществено направление в този вид търговска дейност е износът на кожи. Това е определящият артикул в износната номенклатура на осъществяващите, основно до края на XVIII в., експорт от региона дубровничани. По-голяма част от закупените тук кожи, които тези търговци доставят в източно-адриатическите пристанища, са предназначени за реекспорт приоритетно в предприятията на водещите италиански индустриални центрове. Впоследствие, когато дубровничани са изтласкани от търговията на областта и позициите им се заемат от местни търговци, регионалният износ на кожи се преориентира към централно- и западноевропейските пазари, но най-вече към тези в Австрия и Германия (Zeitung für Handel, 1853: 95; Archiv für Consularwesen, 1870: 521; Янкова и кол., 2004, с. 293 и сл.). От областта се изнасят всякакъв вид кожи в необработено и обработено състояние. Прави впечатление, че наред с кожите на домашни животни – агнешки, кози, телешки и др., в експортната номенклатура на региона определено място заемат и кожи на диви животни – зайци и лисици, чийто обем понякога е изключително голям (Archiv für Consularwesen, 1870: 521; Archiv für volkswirtschaftliche, 1872: 830-833).

От региона се изнасят различни количества и други стоки от животински произход. Разнообразието им е голямо, но преобладават вълна, масло, лой, сирене, мед и восък (Zeitung für Handel, 1853: 1501; Ангелов, 1900, с. 44; Милушева, 2004, с. 425 и сл.; Янкова и кол., 2004, с. 293 и сл.). В асортиментната номенклатура на този вид износни продукти периодично се появяват и стоки, които рядко са обект на износ от региона, като овнешки черва и конски опашки. Интересното в случая е значителното количеството на този вид експортни стоки. Само през април 1870 г. от региона за Виена са изнесени 30 000 комплекта овнешки черва и 1500 оки конски опашки (Archiv für Consularwesen, 1870: 521). Тези стоки се доставят както на големите пазари в империята, така и из тържищата на Австрия, Германия, Италия, Франция и Англия.

Специално място в експортния баланс на региона заемат плодовете – основно ябълките и сливите. Прочутите със спецификата на вкуса и аромата си местни ябълки се търгуват предимно по пазарите на империята (Martyr, 1853, р. 1328 и сл.). Кюстендилските сушени сливи са добре известни и много търсени. Техният износ освен на огромния османски пазар – от Солун през Цариград до Дамаск и Александрия, е регистриран и в цяла Централна и Западна Европа – от Унгария до Южна Франция. Прави впечатление, че независимо от годишния обем на сливовата реколта количеството на износа нараства, за да достигне в края на изследвания период до средномесечен износ от 150 000 оки (Zeitung für Handel, 1853: 95; Archiv für Consularwesen, 1871: 671-672, 767-768; Archiv für volkswirtschaftliche, 1872: 830-833; Ottomanisches Reich, 1879: 107-110; Ангелов, 1900, с. 44; Милушева, 2004, с. 425 и сл.; Янкова и кол., 2004, с. 293 и сл.).

Друго основно перо в износа от Кюстендил и прилежащите му територии са зърнените и техническите култури (*Zeitung für Handel*, 1853: 95, 2102-2102, 2275; *Martyrt*, 1853, p. 1328 и сл.). Става въпрос за пшеница, овес, ечемик, ориз, коноп и лен. При това основна част от тези стоки се произвежда в региона с изключение на ориза, който се добива в района на Кочани, но се търгува основно на кюстендилския пазар. Интерес предизвиква обстоятелството, че освен в необработено състояние този тип артикули се изнася и след преработка – под формата най-вече на брашно. Появата му в износната номенклатура се свързва с годините, когато зърнената реколта е богата, и се осъществява преди всичко от едрите земевладелци и собствениците на воденици, за които смилането на зърното не оскъпява готовата продукция или оскъпяването е незначително в сравнение с печалбата, получена при нейната реализация (*Zeitung für Handel*, 1853: 95). В периода до 30-те години на XIX в. основните направления на този тип износ са големите пазарни центрове на империята, но най-вече столицата Цариград. След отпадането на държавния монопол върху житната търговия в дестинации на разглежданите експортни артикули се превръщат и централно- и западноевропейските търговски средища.

Определено място в експортната номенклатура на Кюстендил и прилежащата му територия заемат дървата и дървесните продукти. Оттук се изнасят дърва за горене, въглища, дървен строителен материал, дървени подпори за мостове и траверси за новостроящите се жп линии, както и дървесни продукти за битови нужди (*Martyrt*, 1853, p. 1328 и сл.; *Aubaret*, 1876, pp. 147-184). Целият артикулен асортимент от тази група стоки е местно производство и се добива в изключително богатия горски фонд на областта. Това наред с уменията на населението в упражняването на този тип дейност и с обстоятелството, че в изследваната епоха дървесните продукти са основният горивен и строителен материал, се превръща в основна предпоставка за широкия мащаб на тази търговия. Представляващ през по-голяма част от изследвания период приоритетно елемент от задължителните държавни доставки, износът на дърва и дървесни продукти е ориентиран основно в рамките на Османската империя (*Martyrt*, 1853, p. 1328).

В периода до 30-те години на XIX в. един от главните артикули в износната номенклатура на Кюстендил и прилежащата му територия са различните видове метал – желязо, олово, цинк, мед, сребро, злато и получените при тяхната преработка продукти (*Observations*, 1787: 243-262; *Чужди пътеписи за Балканите*, 1975: Т. I., с. 303 и сл.). Основна сред тях е търговията с желязо, което се предлага както необработено под формата на слитъци и пръти, така и обработено като цеви за оръжия, подкови, клинци, планки и др. Основната част от произведените железни продукти се доставя в Цариград, а друга (най-вече клинци и разни закрепващи елементи) в крайбрежните региони на империята за нуждите на функциониращите там корабостроителници. В това направление се отправят и добитите тук цветни метали. Що се отнася до получените в местните мини и преработващите предприятия благородни метали, те се доставят „напра-

во в Кратовския монетен двор за сечене на пари“ (Чужди пътеписи за Балканите, 1984: Т. V., с. 108 и сл.; Янкова и кол., 2004, с. 293 и сл.).

Освен тези основни групи артикули в износната номенклатура на Кюстендил и прилежащата му територия през изследвания период фигурират още коприна, гайтани, шаяк, аба, керамични изделия, сол (каменна и морска), както и някои други стоки. Повечето от тези стоки са местно производство, но има и такива като солта, които се доставят и складират тук, а впоследствие се реекспортират. Една част от тези стоки се насочва към пазарите на Централна и Западна Европа, а друга се реализира на тържищата в империята (Документи за Българската история, 1940: Т. III, с. 156, д. 282, 6.5.1832 г.; Zeitung für Handel, 1853: 95, 2101-2102, 2275; Archiv für Consularwesen, 1870: 521; Aubaret, 1876, pp. 147-184; Янкова и кол., 2004, с. 293 и сл.).

Обобщавайки прегледа на видовете стоки, включени в номенклатурата на местната износна търговия, можем да заявим, че сред тях преобладават суровините и материалите от животински и растителен произход, докато готовата продукция е ограничена част от общия експортен обем.

По-различен е видът на *вносяните* в Кюстендил и прилежащите му територии през изследваната епоха стоки.

Основна група артикули в местната импортна номенклатура са производенията на текстилната промишленост. Преди всичко различни видове прежда, фесове, вълнени и памучни платове, американски и индийски тъкани, трикотажни изделия, коприна и други манифактурни стоки. Те се доставят директно от производителите в Австрия, Франция, Англия, Италия и Германия и са предназначени както за задоволяване потребностите на местните жители, така и за разпространение в търговската мрежа из цялата страна (Archiv für Consularwesen, 1870: 521; Янкова и кол., 2004, с. 293 и сл.).

Втората група вносни стоки са метали и метални изделия – желязо, мед, калай, метални предмети за бита, метална кинкалория, коси и друг вид селскостопански инвентар и др. Към тази група трябва да се отнесе и основна част от инструментариума на кюстендилските занаятчии, предпочитайщи да използват в производството си вносни инструменти. Приоритетно това са стоки от различни индустриални обекти, разположени в страните от Централна и Западна Европа (Archiv für Consularwesen, 1870: 521; Archiv für Consularwesen, 1871: 767-768).

Третата асортиментна група в импортната номенклатура на региона включва стоките от стъкло, порцелан, глина и хартия, както и багрила. Трябва да се отбележи, че цялото количество прозоречно стъкло, използвано в областта, и всички предназначени за местното гайтанджийство багрила са вносна продукция. Доставка на тези стоки се осъществява както по европейските търговски маршрути, така и от Азия и Африка (Archiv für Consularwesen, 1871: 767-768; Янкова и кол., 2004, с. 293 и сл.).

В следващата обособена група вносни артикули включваме хранителните продукти – кафе, захар, подправки, зехтин, цитрусови плодове, риба и др. Става ясно, че това са преди всичко колониални стоки, както и такива, които не се

произвеждат в региона. Основният вносител на този тип стоки са големите колониални империи. Част от продуктите обаче представляват експортни артикули от егейския и малоазийския регион (Zeitung für Handel, 1853: 95; Archiv für Consularwesen, 1870: 521; Янкова и кол., 2004: с. 293 и сл.).

През изследвания период от Централна и Западна Европа в областта се внасят още кожи и кожени изделия, петрол и петролни продукти, произведения на химическата промишленост, стоки със специално предназначение, сол и др. (Zeitung für Handel, 1853: 95; Archiv für Consularwesen, 1870: 521; Archiv für Consularwesen, 1871: 767-768.).

Прегледът на вида стоки, внасяни в региона през изследваната епоха, налага констатацията, че това са предимно манифактурни и промишлени продукти. Това състояние е напълно логично предвид характера на местното потребителско търсене и страните, откъдето се осъществява основна част от този импорт – индустриалните западноевропейски държави.

При прегледа на импортната номенклатура се наблюдава едно интересно явление – в изследваната област се внасят стоки, които не само че се произвеждат в района, но и се изнасят оттук. Обяснението е в това, че произвежданите в разглеждания регион идентични продукти притежават различни особености и се отличават по качествените си характеристики от вносните. И ако една част от местните произведения издържат успешно конкуренцията на чуждестранните стоки, то друга – произвеждана в предприятията с по-слаба техническа съоръженост, при по-примитивни технологични процеси, чието качество отстъпва на конкуриращите ги, постепенно загубват позициите си на местния пазар. Това довежда до нерентабилност и закриване на предприятията, произвеждащи тези видове артикули.

Както доставката, така и износът на стоки в и от Кюстендил и прилежащите му територии се осъществяват по точно определени пътища, които могат да се очертаят в следните основни направления (Zeitung für Handel, 1853: 95; Martyrt, 1853, p. 1328 и сл.; Enser, 1876, pp. 90-91; Ангелов, 1900, с. 44; Милушева, 2004, с. 425 и сл.; Янкова и кол., 2004, с. 293 и сл.): 1) на изток, по посока Пловдив. Оттам по две направления: първото (основното) е Цариград, откъдето се осигурява контактът с всички краища на империята; второто – по р. Марица, прави връзката с егейските пристанища и малоазийското крайбрежие; 2) на юг, по посока Серес, Драма, Прилеп и Битоля, но основно в направление Солун, който е входно-изходна дестинация за свързаната с областта левантийска и европейска морска търговия, както и тази с континентална и островна Гърция и северноафриканското крайбрежие; 3) на запад през Скопие и оттам към Драч или през Шкодра към Дубровник и Триест. Това направление е особено натоварено, докато в местната търговия господстват дубровничани; 4) на север се оформят няколко направления: първото е през Ниш към граничния през по-голяма част от изследвания период гр. Алексинац, където се осъществява връзката с основните централноевропейски пътни артерии; второто – по посока София, откъдето се продължава или към Централна Северна България, или

към дунавските пристанища Видин и Лом. С цел подпомагане осъществяването на външнотърговската дейност от изследваната област в международната търговска справочна литература се дава информация за продължителността на пътуването по съответните маршрути. Според тази информация за кюстендилските търговци най-къс е пътят до двете дунавски пристанища (Martyrt, 1853, p. 1328; Archiv fur Consularwesen, 1870: 521; Македония през погледа на австрийски консули, 1994, с. 247 и сл.). Това е една от основните причини след средата на 30-те години на XIX в. с отварянето на Дунав за свободно корабоплаване във външнотърговските контакти на региона с Централна Европа да се използват предимно тези две пристанища.

Обобщавайки основните направления, по които се осъществява външната търговия на Кюстендил и прилежащите му територии, можем да заявим, че те очертават превръщането на региона в съществено звено от единния европейски пазар, в онзи елемент от една обособена система, която осигурява икономическата обвързаност на Европа с Мала Азия и Северна Африка.

Оптималното протичане на този процес в областта е в неразривна връзка с прилаганата тук организация във външнотърговската дейност. Според естеството си тя може да се обособи в два основни вида: свързана с изпълнението на задължителни държавни доставки и отнасяща се до осъществяването на свободни търговски контакти.

Върху системата на задължителните държавни доставки се основава цялостната външна търговия в региона през периода до 30-те години на XIX в., а за някои стоки – и след този период – дърва и дървесни продукти, определени видове метали и метални произведения, сол и др. Чрез тази система се регламентира количеството, предназначено за реализация, дестинацията за търговия (най-вече Цариград и основните стопански центрове на империята), продажните цени и др. За нейното изпълнение е отговорен специално изпратен в региона представител на властта, който контролира точното прилагане на конкретните регламентации и е оторизиран да налага наказания при тяхното нарушаване. Макар че формално системата цели осигуряване на връзката между производството и пазара, строгата ѝ ограничителна същност не позволява тя да се превърне в стимул за икономическо развитие.

С премахване на държавния монопол върху основните видове външна търговия в нейната организация настъпват редица промени. Най-съществената от тях е свързана с постепенното ограничаване на непосредствените контакти между производителя и осъществяващия външнотърговската дейност и с обособяването на посредническите функции в самостоятелна професия – търговски агент. Макар посредническата дейност в регионалната външна търговия да е позната и практикувана, най-вече от дубровничани, още в предходната на изследваната епоха (Милушева, 2004, с. 425 и сл.), през проучвания период се утвърждава ролята на търговския посредник и се увеличава броят на местните жители, упражняващи това занятие, с което се задълбочава разделението и специализацията на търговската дейност тук. При това част

от местните търговски агенти са същевременно и представители на външни за региона търговски компании. Показателна в тази област е дейността на Х. Стефанович и М. Христов, ангажирани със закупуване и организиране на транспорта на местни стоки, с инкасиране на платежни документи, с контролиране плащанията на лица и фирми, получили кредити, и др., свързани с дейността на цариградската „Търговската къща Хр. Тъпчилещов“ (НБКМ, БИА, Ф. 6, а.е. 5015; ЦДА, Ф. 2066к, а.е. 43.). Същевременно в Кюстендил се обособяват и няколко търговски къщи, чиито служители сами организират извършваната от тях външнотърговска дейност. Централноевропейската преса отделя специално внимание на една от тях – корпорацията „Гарбер“, която разполага с мрежа от посредници в редица селища на региона и извън него и осъществява значителна по своя обем търговска дейност (*Zeitung für Handel*, 1853: 95). Този тип дейност позволява в ръцете на притежаващите местни търговски къщи да се концентрират значителни средства и собственост. Състояние, което не е случайно, ако се има предвид общата констатация на тогавашните чужди изследователи на този тип дейност за изключителната активност на кюстендилските търговци, отличаващи се с далновидността си (за разлика от местните търговци в други съседни области) и умелото боравене с целия наличен търговски инструментариум, за да реализират предприетите от тях сделки (*Zeitung für Handel*, 1853: 567).

Независимо от настъпилите промени външната търговия продължава да бъде под контрола на държавата, което наред с множеството други пречки от административно, икономическо и вътрешнополитическо естество затруднява дейността на местните търговци.

Анализът на сведенията за външнотърговската дейност, осъществявана в Кюстендил и прилежащата му територия, позволява няколко констатации.

При съпоставката на основните продукти, включени съответно в износа и вноса, се установява, че доминиращи при износа са суровините и материалите, както и продуктите, свързани с преработката на селскостопански произведения, докато при вноса решаващо е значението на промишлените и манифактурните стоки. Това състояние е логично с оглед характера на регионалното стопанство.

Прегледът на общия експортно-импортен баланс очертава ежегодна стойностна разлика, варираща между 2,5 и 3 пъти в полза на изнасяната продукция (*Zeitung für Handel*, 1853: 95; *Archiv für Consularwesen*, 1870: 521). Това изключително активно салдо е красноречиво свидетелство както за ниската покупателна способност на местното население, така и за обособяването на областта в суровинна база за западноевропейската икономика. Така че независимо от всичките прогресивни процеси, чието навлизане се забелязва в разглежданото стопанство, то не може да надхвърли своята същност на снабдител с материали за индустриалните държави.

Разглеждайки направленията, по които се осъществява външната търговия на региона, се установява, че се изнася и внася във и от едни и същи райони на Европа, Мала Азия и Северна Африка. Това потвърждава станови-

щето, че през изследвания период регионът трайно се установява на европейския пазар.

Обобщавайки прегледа на търговската дейност в Кюстендил и прилежащата му територия, можем да заявим, че с осъществяваната тук вътрешна търговия се подпомага формирането на единен национален пазар и превръщането на нашите земи в единно икономическо цяло, докато посредством външния търговски обмен (най-вече с развитите европейски държави) се постига приобщаване на страната ни към постиженията на буржоазната цивилизация. Това налага извода, че през изследвания период именно търговията е онзи стопански сектор в региона, чрез който се осъществява най-голям тласък за последващото му икономическо развитие.

Използвана литература:

- Ангелов, Г. (1900). *Кюстендил*. Кюстендил.
- Документи за Българската история (1940). Т. III Документи из турските държавни архиви, ч. I (1564-1872 г.). Подбрал и превел Панчо Дорев. С.
- Захариев, Й. (1963). *Кюстендилката котловина*. С.
- Иванов, Й. (1906). *Северна Македония*. С.
- Иванова, С. (1999). Градски живот (XV – първата половина на XVIII в.). В: *Българското общество XV-XVIII в.* С., с. 106-162.
- Македония през погледа на австрийски консули 1851-1877/78 (1994). Т. I (1851-1865). (Сборник с документи). С.
- Милушева, В. (2004). От кервансараите и ханджийството през XVI-XIX век до поевропейчените обществени заведения на Кюстендил в контекста на следосвобожденските промени. В: *Известия на исторически музей Кюстендил (ИИМКН)*, Т. X, с. 425-434.
- Опис на османотурските документи за занаяти и търговия (XVI-XIX в.), запазени в Ориенталския отдел на Народна библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ (1993). С.
- Попов, К. (1973). Кюстендил под турско робство и участието на кюстендилци в националноосвободителните борби. В: *Кюстендил и Кюстендилско*. С., с. 85-112.
- Соленкова, Л. (2004). Образът на Кюстендил в дневници и пътеписи от XV-XIX век. В: *ИИМКН*, Т. X, с. 401-414.
- Тонев, В. (2004) Панаирите след Кримската война (1853-1856) с оглед на югозападните територии. В: *ИИМКН*, Т. X, с. 25-36.
- Фърков, Ю. (1991). *Кюстендил през Възраждането. Градоустройство и архитектура*. С.
- Чужди пътеписи за Балканите (1975). Т. I Френски пътеписи за Балканите (XV-XVIII в.). С.
- Чужди пътеписи за Балканите (1981). Т. IV. Френски пътеписи за Балканите (XIX в.). С.

Търговията в Кюстендил през Възраждането

Чужди пътеписи за Балканите (1984). Т. V. Арменски пътеписи за Балканите (XVII-XIX в.). С.

Янкова, И. и кол. (2004). Кюстендил. В: *Българските градове през Възраждането*, част първа. С., с. 293-325.

Akalin, D. (2015). XIX. Yüzyılda Osmanlı İdaresi Altında Balkanlar ve Köstendil. In: *Yeni Türkiye: Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı II*. 1674-1695.

Archiv für Consularwesen, volkswirtschaftliche Gesetzgebung und Statistik (1870). XXII Jahrg. Wien; (1871) XXIII Jahrg. Wien.

Archiv für volkswirtschaftliche Gesetzgebung für Statistik und Consularwesen (1872). XXIV Jahrg. Wien.

Aubaret, G. (1876) Province du Danube. In: *Bulletin de la Societe de Geographie*. VI serie, V. 12. Paris, pp. 147-184.

Enser, A. (1876). Der Markt von Serres. In: *Oesterreichische Monatsschrift für den Orient*, N 6, Wien, 15.06, pp. 90-91.

Huetz, J. (1828). *Beschreibung der Europäischen Tuerkei ...*. Muenchen.

Martyr (1853). Sofia mit Einbeziehung des ganzen Ejalet von Nissa. In: *Zeitung für Handel und Gewerbe, öffentliche Bauten und Verkehrsmittel*. Wien.

Observations sur le Commerce de la Mer Noire, et des pays qui la bordent ... (1787). Amsterdam.

Ottomanisches Reich (1879). Sofia. Wirtschaftliche Verhältnisse der Provinz Sofia im Jahre 1877. In: *Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr aus dem Statistischen Departament im K.K. Handels-Ministerium*. XVI Bd. Wien, pp. 107-110.

Stein, Chr. (1826). *Handbuch der Geografie und Statistik ...* Leipzig.

Zeitung für Handel und Gewerbe, öffentliche Bauten und Verkehrsmittel (1853). Wien.

15.10. 2020 г.